

10. Суляк С. Г. Этнический состав населения Бессарабии в XIX – начале XX в. / С. Г. Суляк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.materik.ru/rubric/detail.php?ID=15240>
11. История Бессарабии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dacoromania.net/wiki/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%B1%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D0%B8
12. Як у Бессарабському степу відродили знищене село [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/08/9/7223127/>
13. Центр етнографічного, сільського зеленого туризму і сімейного відпочинку «Фрумушика-Нова». Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://frumushika.com/>
14. Незвідана Україна: Фрумушика-Нова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ua.igotoworld.com/ua/article/425_neizvedannaya-ukraina-frumushika-nova.htm
15. Як у бессарабському степу відродили знищене село [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/08/9/7223127/>
16. Центр етнографічного, сільського зеленого туризму і сімейного відпочинку «Фрумушика-Нова». Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://frumushika.com/>
17. Одеська облдержадміністрація обговорила майбутній проект Стратегії розвитку регіону на 2021–2027 роки. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://oda.odessa.gov.ua/news/odeska-oblasna-derzavna-administracia-obgovorila>.

УДК 780.614.11-051+780.614.13-051(477.41) «195/200»

Світлана Тетеря, Наталія Костюк
(м. Переяслав, Київська обл.)

ТРАДИЦІЙНЕ СПІВОЦТВО НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ У СПОГАДАХ ОЧЕВИДЦІВ (СЕЛА ТАШАНЬ ТА ГОРБАНІ)

У статті розглянуто питання стану побутування кобзарства та бандурництва на Переяславщині в сс. Ташань та Горбані в 30–60-х рр. ХХ ст. Прослідковано відношення, в середовищі селян зазначених сіл, до незрячих співиців, яких можна асоціювати з традиційними співцями. Дана експедиційна розвідка є логічним продовженням комплексного наукового дослідження Переяславщини на предмет побутування кобзарсько-лірницької традиції в цьому регіоні.

У процесі дослідження було виявлено ряд цікавих фактів із життя даних населених пунктів в 30–50-х рр. ХХ ст., зокрема, стан побутування та склад церковних хорів, репертуар вуличного співоцтва тощо.

Додатковою інформацією, здобутою під час цих етнографічних розвідок, є відношення до простих селян зі сторони представників радянської місцевої влади, та їх соціально-правовий та майновий стан.

Ключові слова: кобзарство, співоцтво, музиканти, ліра, бандура, бандуристи, респонденти, польові дослідження, церковний хор.

Стан сучасного соціуму як в Україні, так і в світі, все частіше дозволяє говорити про нашу епоху як про поворотний момент в історії,

як про час коли необхідно повернутися до своїх витоків, щоб осмислити майбуття. На сьогодні, зокрема, в українському суспільстві проходять активні процеси по відродженню кобзарсько-лірницької традиції та бандурництва. Існує стала зацікавленість національною етномузичною культурою, особливо кобзарсько-лірницькою традицією [1, с. 182]. Тому дослідникам важливо виявити в яких регіонах дана традиція збережена і в якому вигляді. Одним із джерел дослідження цього унікального явища, є запис свідчень респондентів, які проживають в певній місцевості. Вони є свідками, носіями інформації. Запис спогадів від очевидців – один із окремих напрямів у вивченні кобзарсько-лірницької традиції.

То ж щоб виявити реальний стан побутування кобзарства та бандурництва на Переяславщині в другій половині ХХ – початку ХХІ ст. співробітниками Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (НІЕЗ «Переяслав») було проведено в 2014–2019 рр. експедиційно-пошукову роботу, спрямовану на дослідження даної проблематики. В поле зору дослідників потрапило ряд сіл Переяслав-Хмельницького району Київської області, а саме: Дем'янці, Лецьки, Стовп'яги, Єрківці, Соснова, Помоклі, Переяславське, Строкова, Гайшин, Горбані, Ташань та місто Переяслав [2-14]. Історія кобзарства та бандурництва на Переяславщині містить багато, поки що, малодосліджених сторінок. Саме експедиційно-пошукова робота у цьому напрямі дає можливість більш детально вивчити дану тему, спираючись на свідчення респондентів, місцевих жителів. Матеріали здобуті під час експедицій 2014–2018 рр. були опубліковані раніше в різних наукових виданнях.

У листопаді 2019 р. співробітники НДС «Музею кобзарства» НІЕЗ «Переяслав» здійснили експедиції в сс. Горбані та Ташань Переяслав-Хмельницького району Київської обл. [13, 14]. До проведення експедиції співробітники ретельно опрацювали матеріали попередніх польових досліджень цих сіл, та виявлення уже відомих фактів про побутування кобзарсько-лірницької традиції. Зокрема, було проаналізовано працю М. М. Сидоренка, щоб уточнити та конкретизувати уже відомі факти та в процесі дослідження виявити нові унікальні явища проявів української етнічної культури [15, с. 239-244]. Під час експедиції було опитано по три респонденти в сс. Ташань та Горбані та виявлено цікаві факти про побутування традиційного старцівства в 30–60 рр. ХХ ст., та прояви української етнічної культури за радянського тоталітарного режиму.

Нижче автори публікують вибрані розшифровані аудіо документи. Сучасні технічні засоби дають можливість максимально точно передати кожне слово респондента. Під час розшифрування збережено лексичні, граматичні та фонетичні особливості мовлення

респондентів. Про те під час розмови респонденти час від часу переходили з однієї теми на іншу, а також відходили від тематики взагалі, тому фрагменти тексту будуть випущені та замінені на три крапки. Проте деякі моменти відхилення від тематики дослідження все ж збережені, з метою показати відношення до людини, до її духовних потреб і людських цінностей взагалі, за часів радянського режиму.

Вакуленко Марія Петрівна 1939 р.н. (с. Ташань, Переяслав-Хмельницького району Київської обл.).

Запитання. Маріє Петрівно, у вас в Ташані був великий базар, куди з'їжджалися люди з багатьох сіл і районів. Чи пам'ятаєте ви, що на базарі ходили незрячі музиканти, які співали пісні під супровід колісної ліри, бандури чи якого іншого інструменту?

Відповідь. Я була ще підлітком, десь 13–15 років мала, і мама посилала мене на базар щось продати чи купити, то я пам'ятаю десь у 50-х роках, що сидів і бувало ходив по базару сліпий чоловік, який грав собі на гармошці. На гармошці була приладнана така коробочка, ніби кухлик, і туди кидали грошинку, а коли він сидів, то біля нього лежала торбинка і йому клали туди продукти, в основному – муку, крупи якісь. Він співав довгі такі пісні. Це таке пам'ятаю. А коли я виходила заміж у 1959 році то на весіллі моєму грав музикант – також гармоніст – дуже гарний був музикант звали його дід Арсей...

Мама моя була гарна ткаля, вона ткала скатертини, рядна, на продаж. Коли у 1946–1947 роках був дуже тяжкий для нас голод то мама багато продала за муку, крупу – все що наткала але й це не допомогло. Бо всерівно, маму забрала в Київ рідна тітка десь підробляти, а мене в лікарню віддали. Старша сестра поїхала в Західну Україну на заробітки. Так і спаслися... [14].

Середа Галина Петрівна 1937 р.н. (с. Ташань Переяслав-Хмельницького району Київської обл.).

Запитання. Чи пам'ятаєте Ви, Галино Петрівно, щось про мандрівних співаків, незрячих музикантів, які співали пісні під супровід колісної ліри, бандури чи якого іншого інструменту? Чи можливо чули від старших, мами, чи бабусі про них?

Відповідь. Я не пам'ятаю про музикантів, які ходили по селу, чи співали на базарі, на жаль – нічого. Лише пам'ятаю, як під час війни, приходили до мами подруги, і вони згадували, як їм їх матері розповідали, коли їхав селом у бричці князь Горчаков, то діти вибігали йому на зустріч, бо знали, що він буде обсипати їх цукерками... І він кидав із корзини дітям цукерки... А ще, на Великдень, Трійцю, Покрову організовував для людей великі обіди і після обіду, кожному давали великий пиріг із собою додому.

Згадували, які були у князя пральні, там жінки працювали... А алея до маєтку була вся обсаджена квітами. А коли прийшла більшовицька влада, то знівечили нелюди весь той маєток... [14].

Тканка Софія Андріївна 1941 р.н. (с. Ташань Переяслав-Хмельницького району Київської обл.).

Запитання. Чи пам'ятаєте Ви, Софіє Андріївно, щось про мандрівних співаків, незрячих музиканти, які співали пісні під супровід колісної ліри, бандури чи якого іншого інструменту? Чи можливо чули від старших, мами, чи бабусі про них?

Відповідь. На жаль не пам'ятаю незрячих музикантів чи незрячих старців, які ходили б по селу. Я родом із сусіднього села Плужники у матері було нас семеро дітей... Пам'ятаю, з дитинства – як вона соломою затопила в печі та замісила вареників, а ми діти посідали на прилавку і чекаємо, коли кому попаде той вареник. Мати важко виживала з нами дітьми в післявоєнний час... [14].

Білогруд Петро Іванович (по вуличному Карабан) 1935 р.н. (с. Горбані Переяслав-Хмельницького району Київської обл.).

Запитання. Чи пам'ятаєте Ви, щось про мандрівних співаків, незрячих музиканти, які співали пісні під супровід колісної ліри, бандури чи якого іншого інструменту?»

Відповідь. Од роду, як мені було 6 років, я пам'ятаю по сьогоднішній день усе... Од шести років, як забрали батька на фронт. Нас троє в матері було... І ми жили виживали... Так от, тоді кобзарів не дуже було – не бачив, тоді війна почалася, 4 роки пройшло, війна закінчилася... Тоді життя було різноманітним не одноманітне. І не до культури там було..., там була тяга до куска хліба...

Пам'ятаю, як мені було 10 років ми бігали з пацанами навколо бувшої церкви, що в селі була. Там поряд була батюшкина хата, а де він дівся я не знаю... Церква була гарна дерев'яна добротна, спочатку там правилося, потім там організувалася школа. В одній половині жив директор, а в другій клас був, і ми ходили в школу. А потім вже після війни склад зерна був – молотили хліб і там зберігали – по вікна зерном засипано було.

Потім все прибрали вимили вичистили і став клуб... І тоді там молодь, дівчата збиралася сходили такі були... В кінці 40-х рр. приїздили бандуристки дівчата п'ять, чи шість їх було... Чи з якоїсь філармонії, не знаю. Ми з хлопцями заглядали у вікна, грошей у нас не було... Понімаєте, яке було серед людей: хто вірив у старечину, то їх називали багатіями, куркулями... А хто в колгоспу придержувались, то жили вже за лозунгом «Пролетарі усіх країн єднайтеся...»

Запитання. У вас не було базару в вашому селі?

Відповідь. Ні ми ходили в сусіднє село – Ташань...

Запитання. А чи бачили Ви людей, які ходили і просили, незрячі, чи співали вони, чи тільки просили?

Відповідь. Тепер про тих, що просили... В нас ходив, був Сашко тут такий, грав на гармошці, я бачив вперді в нього така торбинка і

ззаду. Як ззаду тоді сипали йому там муку, крупу, а спереду може яке сало в кого є, або яку грошину клали.

Запитання. Він зрячий був?

Відповідь. Да, зрячий був і грав...а були такі незрячі, їх водили...Це такому обов'язательно треба дати...Бідний ти, чи в тебе є що чи... ти скупий...

Запитання. То були такі на базарі в с. Ташань, співаючі і незрячі?

Відповідь. Та в нас по селу такі ходили, і по хатах!...

Запитання. Ви пам'ятаєте це

Відповідь. Конечно!

Запитання. А вони грали чи вони просто просили?

Відповідь. Ці просили, як допустимо незрячий, а ті, що грали то хто хотів той подавав...Були і такі, і такі...

Запитання. Але незрячі не поєднували спів з тим,щоб він грав на лірі чи бандурі і просив?

Відповідь. Я тільки пам'ятаю що на гармошці...І незрячий був..

Запитання. Одна жінка з с. Ташань згадувала, що у них на базарі, вона пам'ятає, ходив незрячий, грав на гармошці і спереду нього була приладнана коробочка, а ззаду сумка куди клали якусь їжу.

Відповідь. Пізніше це може було...

Запитання. Ні вона говорила, що це було в 50-х роках.

Відповідь. Я поїхав з дому у 15 років 1950-ий рік поступив вчитися у ФЗО, потім працював на заводі «Ленінська кузня», потім в армії служив...Так оцей період 7 років з 1950 до 1957 року не був у селі і не пам'ятаю...

Запитання. А взагалі щоб на лірі хто грав тут у ваших краях, Ви бачили?

Відповідь. Такого не пам'ятаю, не було, не бачив...

Запитання. А от на бандурі, хоч і зрячий ніхто не грав?

Відповідь. Своїх місцевих я не знаю, а може зальотні якісь і були... Бо наше село постійно переходило від однієї області в сусідську. Так ми були і в Полтавській, Черкаській і в Київській. І вже в Київській області ми стали жити трохи краще...

Запитання. Чи пам'ятаєте Ви, ті роки коли правилося в церкві, хто співав у церковному хорі?

Відповідь. Це ви знаєте, коли була баба чи мама вільна, яка могла повести нас дітей у церкву, то я б щось запам'ятав... Але моя мати думала лише, як нас прогодувати... Матері пахали з раннього ранку до пізньої ночі.

Тут у полі був такий великий Пологівський яр – 3 км пахалося, а 3 бур'яном поросло, то всі баби, жінки ходили і вручну його пололи від бур'яну, і мати моя ходила. Одного разу несла в'язку того сухого пірію, щоб розтопити в печі, та нам дітям щось зварити, бо ж цілими

днями в роботі... А ми, як гаврики, сидимо перед вікнами і чекаємо матір, вона прийде випустить нас, ми побігаємо і знову в хату, закриє... То ж набрала того пирію і йде, а її перестриває післявоєнний голова і каже – завтра йди на ферму треба корів доїти, а мати – та дай же мені дітям хоч якогось супу зварити... Він перепитує, підеш, а вона – не піду ... Він бере сірники і на плечах палить... Такі ото були, варіяти...

Запитання. І що спалював?

Відповідь. Ну запалить і все, ти ж не понесеш до дому попіл... Вона несла щоб розтопити пічку... Оце такі були порядки... Після війни на 1000 жінок допустимо було 100 чоловіків, всі, поранені каліки, а одне ото таке вихитрилося з руками і ногами остався, і ізмивалося над жінками, як хотіло... Я через що ото остався в селі, бо бідній матері було тяжко, беззахисній жити. Це були варвари такі, що страшное дело!

Запитання. Це жах, люди були ті самі кріпаки, тільки радянські... Ким ви працювали?

Відповідь. В мене основна спеціальність, я пішов на водія. Хоч я зроду боявся машин. Але весь вік пропрацював тут у Горбанях, я 7 машин колгоспних зносив і своїх 2, і до сих пір ще вожу свою машину. Вже маю 84 роки... [13].

Онопрієнко Ольга Михайлівна 1929 р.н. (с. Горбані Переяслав-Хмельницького району Київської обл.)

Запитання. Як ви були маленька, років 5-6-7 вас водили на базар брали з собою у с. Ташань на базар?

Відповідь. Да водили...

Запитання. А там на базарі, чи ви пам'ятаєте були там такі люди незрячі, які могли грати на бандурі лірі чи гармошці і співати пісні?...

Відповідь. На гармошці грали, було таке...

Запитання. Це після війни чи до війни?

Відповідь. І у войну, і після війни... Тоді після війни багато було поранених і без ніг, і без рук... І просили..

Запитання. Вони не співали, а просили Христа ради, чи співали?

Відповідь. Просили... Або ще так, проходять, то їм і дають... Або сидить він, то підійдуть до нього то якусь копійчку і покладуть йому... Що тоді могли люди подати ...

Запитання. А чимало їх було на базарі, один десь там, другий там сидить?...

Відповідь. Та ні не дуже їх було багацько...

Запитання. А по селу ходили? були серед них хто, щоб грав на ліру крутив ручку...

Відповідь. Ні, не бачила ...

Запитання. А із сліпих хто ходив, грав на інструменті?

Відповідь. Було на гармошці грали, так це, як старці... Ходить він з інструментом і його водять... Він співає і про яких: і про козаків, і чумаків, і про польових, про все співає... Це було і до війни і у війну і після війни...

Запитання. А псалми він співав?

Відповідь. Ні не знаю... не чула...

Запитання. Ви в церковній півчій співали?

Відповідь. Ні-ні, я більше, як їсти зварить, або коровай спекти, я на це здібніша ... А в співах, то знаєте, я на фермі робила, ніхто тоді про це не думав... А співати в церкві... Ви знаєте, була у нас іще церква, а тоді після, як її закрили, була глибока туди звозили хліб...

Запитання. А чи не пам'ятаєте Ольго Михайлівно, як був священик і в церкві правилося, хто тоді більше співав у церковній півчій – чоловіки чи жінки ?

Відповідь. Чоловіки побільше... А ще дуже гарно співали біля кринички, на Григорія, да як заспівають, а воно у лісі тут... та така луна йде, та так гарно, та чоловіки співають ...

Запитання. А чому саме на Григорія, хіба у вас свято у цей день?

Відповідь. Так, у нас криничка на Григорія освячена – історична пам'ятка, і кожний рік біля неї проходили освячення води і святкування...

Запитання. А що вони таке співали, про козаків, про чумаків, які пісні?... Про що?...

Відповідь. Не можу вам сказати, про що вони співали, але дуже гарно [13].

Горелова (дівооче Руденко) Олександра Миколаївна, 1927 р.н. (с. Горбані Переяслав-Хмельницького району Київської обл.).

Запитання. Олександро Миколаївно, нас цікавить як правилося у церкві, який склад церковного хору був, що Ви запам'ятали з того часу?

Відповідь. Пам'ятаю, що у священика, отця Григорія був дуже гарний басовий голос, такий сильний, що коли він співав, то аж стіни дрожали.... В 1933 році він десь дівся і в церкві не правилося. А при німцях в (1941–1943 рр.) церкву полагодили і знову почалося служіння. Знову при німцях тут же з'явився той священик. Школа побудована з церкви.

Запитання. І там знову правилося, а церковний хор складався більше із жіночих голосів чи чоловічих?

Відповідь. Більше чоловічих... Це були дуже гарні голоси, наших місцевих співців. Деяких я до цього часу запам'ятала по прізвищах... Руководив ними Онопрієнко Грицько Кузьмович, Кравченко Микола Пилипович, Кулічевський Андрій Хвилосійович, Харченко Іван... У цього Харченка був такий гарний бас, що я такого скільки живу більше не чула... І жінки були в хорі...

Не знаю, хто мене привів до хати священника, біля церкви, напевно бабуся... Там хор проводив співки (репетиція)... То я до цього часу запам'ятала слова пісень, які вони співали... Це були пісні: «Ще не вмерла Україна» та «Ой пане Богдане, розпроклятий сину, занастив Польщу, та ще й Україну!», десь або в 1941 або в 1942.

Запитання. А ще таке питання: чи ходили по селу люди незрячі, чи з інструментом чи просто самі співали і просили?

Відповідь. Я пам'ятаю ходили селом: незрячий і, поводитир його водив... Незрячий співав довгі пісні... Ще ходила жінка, вона не Горбанвіська, а десь там з Черкащини, з поводитирем, вона була гаркава і мала прозвище Шатріна, а раніше, ще до неї, – ходив мужик, по хатах ходив...

Запитання. Люди не проганяли?

Відповідь. Ні-ні-ні! Боже борони! Так, ходила і жінка з поводитирем.

Запитання. Чи чули Ви щось про такого незрячого з села Карлищина, звали його серед людей Ладимир і він грав на Лірі?

Відповідь. Ні не чула, я виїхала з села у 17 років і мене тут довго не було... [13].

Проаналізувавши представлені польові матеріали можна зробити висновки, що в селах Горбані та Ташань збереглися деякі згадки про мандрівних співців. Ми не можемо їх вважати кобзарями, так як був втрачений інструмент та і сама традиція старцівства взагалі. По селах та на базарі ходили, переважно з поводитирями, незрячі, які грали на гармошці або співали без супроводу інструменту. Проте відношення засноване на повазі та шанобливому відношенні до незрячих мандрівних традиційних співців, збереглося і культивувалося в сільському середовищі, навіть у часи радянського державного устрою. Генетична пам'ять та зв'язок із своїм етнічним корінням передавався із покоління в покоління і дійшов до нашого часу. Поряд із відомостями про мандрівне традиційне співоцтво на Переяславщині в ході дослідження було виявлено ще ряд цікавих фактів. Зокрема, про побутування української церкви за часи окупації, склад хору, устої традиції сільського життя, та окремі спогади про постать князя К. О. Горчакова тощо.

Важливість таких польових досліджень важко переоцінити, адже навіть незначний фрагментарний пласт збереженого краєзнавчого матеріалу дає нам можливість для ґрунтовних та всебічних досліджень того чи іншого явища. Проте потрібно пам'ятати та не гаяти часу, адже відходять у вічність люди, які ще щось пам'ятають чи можуть згадати. Тому співробітники НДС «Музей кобзарства» вже мають подальший план етнографічних розвідок, які мають на меті найближчим часом реалізувати. Зокрема, під час експедиції було отримано інформацію про незрячого мандрівного співця із с. Богдани

Золотоніського району Черкаської обл. Тож наступні публікації будуть присвячені результатам саме цих етнографічних розвідок.

Джерела та література

1. Польові матеріали Мелешко Т. В. Записано від респондента В. М. Середньої, жительки с. Гайшин Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. у 1990 р.
2. Польові матеріали Мелешко Т. В. Записано від респондента Т. Т. Астрахан 1914 р.н., жительки с. Дем'янці, Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. у 1994 р.
3. Польові матеріали Костюк Н. В. Записано від респондента В. В. Яреми 1949 р.н., жительки с. Строкова Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. у листопад 2015 р.
4. Польові матеріали Костюк Н. В. Записано від респондента К. І. Охоба 1942 р. н, жительки с. Соснова Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. у листопад 2015 р.
5. Польові матеріали Тетері С. А. Записано від респондента В. І. Ємця 1938 р.н., жительки с. Стовп'яги Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. у листопаді 2015 р.
6. Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондентів жителів с. Лецьки Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. у листопаді 2015 р.
7. Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондента М. С. Міщенка 1927 р.н., жительки с. Переяславське Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. у квітні 2016 р.
8. Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондента О. Х. Кузько 1925 р.н., жительки с. Єрківці Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. у липні 2016 р.
9. Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондента А. С. Редька 1959 р.н. (уродженця м. Корець, Рівненської обл.), жителя м. Переяслава-Хмельницького у лютому 2017 р.
10. Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондента П. В. Бутника 1944 р.н., жителя м. Переяслава-Хмельницького у лютому 2017 р.
11. Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Мелешко Т. В. Записано від респондентів, жителів с. Дем'янці Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. у серпні 2017 р.
12. Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондентів, жителів с. Горбані Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. у листопаді 2019 р.
13. Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондентів, жителів с. Ташань Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. у листопаді 2019 р.
14. Сидоренко М. Епічність української співоцької традиції та особливості її прояву на Переяславщині / М. Сидоренко// PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / Збірник наукових статей. – 2009. – Вип. 3(5). – Переяслав-Хмельницький, 2009. – С. 239–244.
15. Тихенко О. Кобзарсько-лірницька традиція у спогадів очевидців / О. Тихенко // Традиційна бандура: минуле, сучасне, майбутнє : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (18–19 червня 2016 р.); упоряд. К. П. Черемський. – Харків : Видавець Савчук О. О. ; НМНК «Музей Івана Гончара», 2016. – С. 183–198.